

תמורות במתחמי הגלעין של כפרי המיעוטים

בבקעת בית-כרם

עמיהוד ישראלי

ירידת חקלאות בעל בכפרי הגליל חוללה תמורות מהותיות בענפי התעסוקה, והגבירה את מגמות העבודה מחוץ לכפרי המגורים עקב אפשרויות תעסוקה מוגבלות בכפרים עצמם גם במצבי תעסוקה מלאה בקנה מידה ארצי. אולם תמורות אלה לא חוללו תנועות הגירה חוצה. אדרבא, הזיקה הכפרית ויציבות המגורים איפיינו את תושבי הכפרים בגליל, בדומה לרוב תושבי מגזר המיעוטים בישראל.

לפי נתוני מפקד 1961 — 69% מהמועסקים מחוץ לישוביהם התגוררו בכפרי המיעוטים. בין השנים 1956—1961 התנהלה "תנועה מצומצמת" להעתקת המגורים: 75% מאוכלוסית המיעוטים בישראל לא החליפו את כפרי מגוריהם ו-21% טרם נולדו. לפיכך, רק כ-4%—3% בלבד העתיקו את מגוריהם בתקופה הנ"ל (1).

מגמת יציבות המגורים של הכפריים בגליל לא השתנתה גם בשנות ה-60: לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שלוקטו ע"י מתכנני המיתאר ל-27 ישובי מיעוטים בגליל המר-כזי (2), הרי ששיעורי העזיבה בשנת 1965/6 בישובים אלה הגיעו ל-0.4% בלבד. בשנת 1966/7 ירדו שיעורי העזיבה ב-27 ישובי המיעוטים בגליל המרכזי ל-0.3%, ואילו בשנת 1967/8 נרשמו שיעורי הגירה חיוביים (תוספת אוכלוסין מעל הריבוי הטבעי) כדי 0.5%. בדיקה מפורטת יותר של התנועות הדמוגרפיות בשלוש השנים הנ"ל בששת כפרי המיעוטים בבקעת בית-כרם העלתה תוצאות דומות ומסקנה אחידה: שיעורי העזיבה היו אפסיים. גורמי השתמרות הזיקה הכפרית ויציבות המגורים אינם משתייכים במישרין לתחום דיוננו. בכל זאת נזכיר את הגורמים העיקריים המועלים בניתוחים סוציולוגיים ואחרים (3): החרצובות השמרניות והנוקשות של המסגרות הכפריות והחמולתיות, שטרם עורערו כליל; ההסתייגויות מקיום מגעים הדוקים ורצופים עם האוכלוסיה היהודית; צביונו הבלתי-יציב של חתך התעסוקות המאפיין את מועסקי המיעוטים מחוץ לכפריהם; יוקר המחייה בערים; קשיי ההסתגלות מבחינה חברתית לאקולוגיות חדשות; קשיי דיור; זיקה עמוקה לקרקע המשפחתית; ובעבר — קשיי תחבורה לערים ומגבלות בטחוניות.

התוצאה העיקרית של היעדר הגירות מחוץ לכפרים, לעומת ריבוי שיעורי עבודות חוץ, התבטאה במיוחד בתנועת בינוי ענפה למגורים בכפרים; וזוהי גם אחת התמורות הכולטות ביותר במגזר המיעוטים הכפרי בשנות מדינת ישראל.

גורמי איתור מתחמי הגלעין

כרקע לניתוח התמורות שהתחוללו במתחמי הגלעין של כפרי המיעוטים בגליל, יש לבדוק את עקרונות איתור כפרי המיעוטים בכלל ובגליל בפרט. עקרונות אלה נקבעו ע"י עמירן (4), סגל (5), קרמון (6) ואחרים (7). ההסברים המקובלים להעדפת הגבעות והמדרונות ע"י הכפרים הערביים בגליל מוצעים ע"י סגל בסיבות היסטוריות, כגון חילופי משטרים תכור-פים, פשיטות נודדים, מעברי צבאות והיעדר בטיחות ונוחות בעמקים. שיקולים אחרים המאוזכרים ע"י עמירן מצביעים על הצמידות למקורות המים, הקרבה לשדות והשליטה על הדרכים, המעמד ההגנתי והעדפת מיקומים בעלי יתרונות בתחומי ניקוז מים וניקוז הקרה. הגורם הטופוגרפי דווקא בולט בהשפעתו על איתור המתחם הכפרי בתנאי היעדר כל תכנון (8) ברוש, במחקרו על פסוטה בגליל העליון (9), מטעים ארבעה גורמי איתור:

(א) קיום שטחי עיבוד ומרעה, היינו רצף של קרקעות בעומק סביר ובטופוגרפיה מתונה של רכסים ושלוחות.

(ב) מיקום מתחם הגלעין באתר מרכזי מבחינת תצפית והגנה, תוך ניצול הרוח לדייס בגרנות.

(ג) המיקום ההיפסוגראפי חייב להיות אופטימלי, היינו לא בגובה רב כדי לא להיחשף יתר על המידה ועל מנת לאפשר גישות נוחות וסיכויי בנייה.

(ד) קיומו של מסלע קירטוני הזמין לחומרי בנייה ומסד ולחפירת בורות מים. מסלע קירטוני מתרווח בדרך כלל לקרקע פריכה במטליות רצופות ורחבות.

(ה) גורם התעבורה בגליל ההררי מוערך כמשני, שכן הגלעין הישובי מתווה את ניתוב הדרכים והשבילים, ולא להיפך.

גורם נוסף במכלול גורמי האיתור, שיש להטעימו לדעתנו, הוא הגורם ההיסטורי: האיתור של חלק ניכר מכפרי המיעוטים באיזור ההר מצביע על אינרציה היסטורית, שכן מיקום שהוכיח עצמו בעבר מבחינות עיקריות, כגון בטיחות, מקורות מים, חומרי בנייה זמינים (חורבות) — התאים להתיישבות הערבית-מוסלמית בפרט ולהתיישבות מיעוטים בכלל. אין תימה, שישובים ערביים רבים שימרו את שמות קודמיהם בגלגולים פונטיים מגוונים⁽¹⁰⁾.

להלן נדגים וננתח את מתחמיהם של ששת ישובי המיעוטים בבקעת בית-כרם (ממערב למזרח: מג'ד אל-כרום, בענה, דיר אל-אסד, נחף, סאג'ור ורמה). בנייתו איתורים של ששת הגלעינים של כפרי בקעת בית-כרם יש לייחס עדיפות ראשונית לסיווג הטופוגראפי, הצופן בחובו החלות לגבי שאר הגורמים שהוזכרו לעיל. שתיים הן הסיבות לכך: ראשית — מרכזיותו של ציר הרוחב העובר בבקעה (בהווה: כביש עכו-צפת) חייב שיקול בטחוני לגבי איתור מתחמי הגלעין. שנית — יש לראות את ישובי הבקעה במיכלול ישובי ההר לדרגותיהם השונות בגליל המרכזי. ואכן, הסיווג של עמירן-גונן מצביע על שלושה ישובי גבעה (בענה, נחף, סאג'ור), שני ישובי שלוחות נמוכות (מג'ד אל-כרום ורמה), וישוב אחד של אמצע המדרון (דיר אל-אסד) ישובי הגבעה נהנים, למעשה, ממירב היתרונות של ישובים שנבנו על ראש הר במרחב הררי, ולרוב נקבע איתורם על תל קדום. לישובי שלוחה נמוכה מייחסים יתרונות בטחוניים מסוימים, כגון הגנה טבעית ע"י אפיק או מזלג-וואדיות וכן סיכויי מים. ישובי אמצע המדרון מסווגים בהתאם למרחקם ממקור המים (תנאי צמידות או קרבה). משתנים אחרים, כגון — מסלע, קרקע, ניקוז ואורור, וכן קרבה לשדות והמרחק מהנתיב הראשי — ערכיותם היחסית נגזרת מהמעמד הטופוגראפי של גלעין הכפר.

בחינה מדוקדקת של מתחמי הגלעין המנדטוריים של ששת ישובי בקעת בית-כרם — מצביעה (בדרגות עדיפות שונות) על יתרונות טופוגראפיים-בטחוניים (בענה, דיר אל-אסד, נחף, סאג'ור ורמה) ועל נתוני מסלע קירטוני וקרקע רנדזינה או חוואר, כלומר יתרונות בזמינות של חומרי בנייה, בחציבת בורות וכוכים, ובהשתרעות מטליות קרקע בצמוד למתחמים. כמו כן בולטים נתוני ניקוז, תצפית ונוף וקרבה למקורות מים (במיוחד ברמה). יתרונות תעבורתיים בתקופת המנדט נזקפים במיוחד לטובת רמה ומג'ד אל-כרום, ובתקופות קדומות יותר — לדיר אל-אסד ולסאג'ור.

תהליכי הבינוי וההרס במתחמי הגלעין

מרקם הגלעינים הכפריים בבקעת בית-כרם אופיין במספר מכנים משותפים:

(א) בעבר הם היו צמתות של שבילים שהוליכו הן לחלקות הקרקע והן לכפרים שכנים.

(ב) המסגדים מוקמו בשוליים הדרומיים של גלעיני הכפרים בענה, דיר אל-אסד ומג'ד אל-כרום (בנחף - במרכז), ואילו הכנסיות מוקמו מחוץ לגלעין (להוציא את הכנסייה הצלבנית העתיקה בדיר אל-אסד).

(ג) השפעת הגורם הטופוגרפי והשיפוע ניכרת בצפיפות המבנים, בדו-מיפלסיותם, בקמרונות רבים מהם, ובבנייה הכלתי-מאורגנת שעצבה את הניתוב העקלקל של הסמטאות.

(ד) מתחמי הגלעון עברו תמורות רצופות של הרס מבנים ישנים ופינויים לצד בנייה מחודשת של תוספות שונות, במיוחד בתקופת המדינה. בדרך כלל, נשתמרו מרקמי הגלעין בתנאי טופוגרפיה משופעת, ובמיוחד במתחם של דיר אל-אסד.

(ה) העדפת הבנייה האנכית הוותה תולדה משולבת של מגבלות טופוגרפיות ואינטרסים מסורתיים: איכות הבנייה (ניצול המסלע הקריטוני), ניצול השיפועים למבנים דו-מפלסיים עם גישות נפרדות למפלס הגבוה, העדפת מרחביות המעניקה אוורור ותצפית-נוף, כל אלה השתלבו במסורת הבנייה המכונסת של המשפחה המורשתית, כשמגורי הפטריארך אותרו, לרוב, במפלג הגבוה של מקבצי המבנים. ההרכיה הכפרית הפותחת במבנה הבודד, עוברת לבית האב המורחב, ומסתימת באגד-המבנים החמולתיים, ניכרת עד היום בדיר אל-אסד בחלוקת "שכונות" - המגורים בין 88 משפחות אל-אסד (אב החמולה הקדמון), המתגוררות בדרום מתחם הגלעין, לבין 90 המשפחות היריבות מחמולת דבאח, המתגוררות בחלקו הצפוני והמוגבה של הכפר. שרידי חלוקה בין-עדתית (נוצרים ודרוזים) במתכונת דומה ניכרים עד היום גם בכפר רמה.

לוח 1: התפתחות שטחי הבינוי בגלעין והערכתם (דונם)

השנה והמקור	בענה	דיר אל-אסד	מג'ד אל-כרום	נחף	סאג'ור	רמה
1938	58	38	75	44	7	56
1945	57	38	74	44	7	56
צוות - 9	(-)	47	(-)	33	(-)	(-)
מג'מ	28.8	60	76.3	33.8	18.3	68.9
מח' המדידות	28.8	49	76.32	33.78	12	68.9
מש' הפנים	(-)	(-)	77.2	(-)	(-)	70
			(65.6)			(45)

המקורות: 1938, 1945 - נתוני ממשלת המנדט.

צוות - 9 לתיכנון כולל - נחף ודיר אל-אסד (1967).

מג'מ - סקר מיתאר אזורי גליל מרכזי, דו"ח 12 שימושי קרקע (1971).

מח' המדידות הממשלתית - לפי מפות כפריות 1:10,000 (הקטנת - גושים) (7-1965).

מש' הפנים - רמה, פרוגרמה לתוכנית מיתאר (פברואר 1969); מג'ד אל-כרום - כנ"ל (1967).

הערה: נתוני מש' הפנים (בסוגריים) הם השטחים נטו.

הנתונים המנדטוריים מהשנים 1938, 1945 אינם מעידים על תמורות במתחמי הגלעינים הכפריים. ההבדלים בשיעור של דונם אחד בבענה ובמג'ד אל-כרום - יותר משהם מעידים על הצטמקות המתחמים הרי הם מלמדים על אי-דיוקים מצד המודדים המנדטוריים. הבעייה העיקרית היא להעריך את השינויים שחלו מהמחצית השניה של תקופת המנדט (1938-45)

ועד לתקופת המדינה (1948 ואילך). בלוח 1 הוצגו הערכות שטח שונות לגבי מימדיהם של מתחמי הגלעין. הבדלי הערכות בולטים במיוחד בדיר אל-אסד ובסאג'ור בין סקר המתאר האזורי לגליל המרכזי (1971) לבין מחלקת המדידות הממשלתית (67-1965). נראה לנו, שהבדלים אלה נובעים משיטות מדידה שונות (11) ומהגדרות שונות לשטח הבנוי (12).

דומה שאין חולקים על כך, כי החצרות הצמודות למבנים שייכות למתחמים הבנויים. מחוץ לגלעיו מקובל לשייך גם את ה"חואכר" לשטח הבנוי הכפרי, שכן בוסתנים קטנים אלה מיועדים במישרין לצריכה ביתית. הבעיות מתגלות כאשר חלקות זעירות של מטעי זית משתרבות בין השטחים הבנויים כתוצאה מהתרחבות הבנייה והכפר.

מכל מקום, במתחמי הגלעין כמעט ואין "חואכר", ולכן ההבדלים בהערכת השטח נובעים ממדידות שטחים בנויים ברוטו או נטו, היינו עם המעברים והסמטאות או בלעדיהם, מבלי להזכיר כבר את עובי הקירות החיצוניים של המבנים. מדידות אנשי סקר המתאר האזורי לגליל המרכזי בוצעו בפלאנימטר על מפות בקנה-מידה 1:2,500, ולכן השטחים הם היקף-פיים, היינו מציגים נתוני ברוטו. זהו, לדעתנו, ההסבר לנתונים "המוגזמים" של סקר המתאר בדיר אל-אסד ובסאג'ור לעומת נתוני מחלקת המדידות. נתוני משרד הפנים על גלעיני הכפרים רמה ומג'ד אל-כרום מדגימים את ההבדלים בין שתי הגישות המאפשרים הערכת צפיפות הבנייה היחסית במתחמי הגלעין: ברמה — צפיפות הבנייה בגלעין (אחוז הנטו מהברוטו) הגיעה ל-64.285%, בעוד שבמג'ד אל-כרום היתה הצפיפות גבוהה יותר — 84.974%. בהשוואה לצפיפות הבנייה הכפרית הכוללת בשני כפרים אלה — הרי שהנתונים שחושבו למתחמי הגלעין הם גבוהים למדי.

לוח 2: השוואת צפיפות הבנייה בגלעין לעומת הצפיפות הכלל-כפרית

הכפר	מתחם הגלעין			כל הכפר	
	השטח ברוטו	השטח נטו	הצפיפות באחוזים	השטח ברוטו	השטח נטו
מג'ד אל-כרום	77.2	65.6	84.974	757.2	575.6
רמה	70.0	45.0	64.285	840.0	505.0

המקור לעיבוד: משרד הפנים — פרוגרמות לתוכניות מתאר: מג'ד אל-כרום (1967), רמה (1969). הערה: נתוני השטחים ברוטו ונטו — בדונם.

צפיפות הבנייה הגבוהה יותר במתחם הגלעין של מג'ד אל-כרום בהשוואה למתחם הגלעין של רמה אינה הגיונית אם מתחשבים בשיפועים המתונים במג'ד אל-כרום לעומת השיפועים הבינוניים ברמה. אולם אחוז המבנים הדו-מיפלסיים בגלעין של רמה גבוה יותר בהשוואה למג'ד אל-כרום, ויש בכך משום הסבר חלקי להבדלי צפיפות הבנייה. יתרה מזאת, לפי בדיקותינו הצטמצם שטח הגלעין של רמה בסוף התקופה העות'מאנית ל-29% בלבד משטח המתחם המנדטורי, בעוד שבמג'ד אל-כרום עמד הנתון המקביל על 66%. פירוש הדבר הוא, שבמרוצת תקופת המנדט התרחב מתחם הגלעין של רמה פי 3.5 לערך, בעוד שההתרחבות המקבילה במג'ד אל-כרום היתה פי 1.7 בלבד. סביר, איפוא, להניח קיומה של מירווחיות מסוימת במערך בניית הגלעין ברמה בתקופת המנדט בהשוואה למג'ד אל-כרום, שעיקר גלעינה הכפרי נבנה, כאמור, לפני תקופת המנדט.

ההשוואה בין הנתונים המנדטוריים לבין נתוני הגלעינים הכפריים בתקופת המדינה מראה על התרחבות המתחמים, להוציא את בענה ונחף, מקום שם חלו דוקא תהליכים הפוכים. שיעורי התפשטות מתחמי הגלעין היו כדלקמן: דיר אל-אסד — 28.9%, מג'ד אל-כרום —

3.1%, סאג'ור - 71.4%, רמה - 23%. לעומת זאת, הצטמקו מתחמי הגלעין בבענה כדי 49.4% ובנחף כדי 23.2%*.

כמובן, שיש להתייחס לחישובים אלה כאל אומדנים מוכללים, על רקע שיטות המדידה וההגדרות השונות. אולם יש בהצגת נתונים מעובדים אלה משום הצדקת ההנחה הקובעת שבתחומי הגלעינים הכפריים התחוללו פעולות בנייה והרס גם יחד.

את מימדי התמורות שפקדו את מתחמי הגלעין ניתן להאיר מזווית אחרת באמצעות מעקב אחר מניין הבתים בשנים שונות.

לוח 3: מספר הבתים בשנים נבחרות

השנה והמקור	בענה	אל-אסד	מג'ד אל-כרום	נחף	סאג'ור	רמה
1886 - שומאכר	124	145	215	95	38	225
1922 - אומדננו	106	156	202	160	41	188
1931 - מילס	133	179	226	194	53	254
בהווה - מקורות	65	111	310	173	43	233

המקורות להווה: בענה - תוכנית מיתאר, מקלר (1971). דיר אל-אסד ונחף - צוות 9, (1969). מג'ד אל-כרום ורמה - פרוגרמות לתוכנית מיתאר, משרד הפנים (1967-69). סאג'ור - סקרנו לכפר זה (1972).

לוח 3 מציג ארבעה חתכי תקופות בתהליך התפתחות מתחמי הגלעינים הכפריים:

(1) לפי סיכומי שומאכר**, שנערכו על בסיס מספר המשפחות בכל כפר בעקבות המפקד העות'מאני. סביר ביותר להניח, כי מספר בתי המגורים היה קטן ב-10% לפחות ממספר המשפחות.

(2) לפי אומדננו לשנת 1922, היינו בפרוס תקופת השלטון הבריטי. חישובינו התבססו על מקדמי-צפיפות (מספר נפשות בממוצע לבית) אשר עובדו לפי מקדמי צפיפות נתונים לשנת 1931 (שהובאו ע"י MILLS). נתונים אלה הושלכו על מספרי האוכלוסין בכפרים בשנת 1922 (שהועלו ע"י BARRON). המספרים שהתקבלו חייבים להיות מוגזמים כלשהו, שכן צפיפויות האיכלוס הביתיות בשנת 1922 היו גבוהות יותר מאשר בשנת 1931.

(3) לפי נתוני MILLS לשנת 1931, המציגים את מספר הבתים וס"ה הנפשות בכל כפר כדלקמן: -

לוח 4: צפיפות האיכלוס הכפרית ב-1931

מס' הבתים	בענה	אל-אסד	מג'ד אל-כרום	נחף	סאג'ור	רמה	ס"ה
מס' האוכלוסין	133	179	226	194	53	254	1039
ממוצע נפשות לבית	651	858	1006	994	254	1142	4905
	4.9	4.8	4.4	5.1	4.8	4.5	4.7

המקור לעיבוד: E, MILLS. Census of Population 1931 Jerusalem, 1932.

* חישובי התרחבות המתתם והצטמקותו בוצעו השוואתית בין שנת 1945 לבין מחלקת המדידות (ר' לוח 1).
 ** לפי הנוסחה: מספר הבתים ב-1931 בהפחתת מספר הבתים בהווה כפול מאה מחולק במספר הבתים בהווה.

העובדה המזדקרת לעין בנתוני 1931 היתה רמת צפיפות האיכלוס הביתי הנמוכה דוקא בשני הכפרים הגדולים שבבקעת בית-כרם: מג'ד אל-כרום ורמה. עתה ראוי לבחון את ישובי הבקעה גם בפרספקטיבה כוללת ובהשוואה לנפת עכו כולה: אחוז הבתים בששת ישובי הבקעה מכלל הבתים בנפת עכו הגיע ל-10.41%, בעוד שאוכלוסי הבקעה הוּו בשנת 1931 10.86% מכלל אוכלוסי הנפה. מסתבר, אם כן, שבשנת 1931 לא ניכר הבדל מהותי ברמת-הצפיפות בין בקעת בית-כרם לבין נפת עכו. בעיירה עכו עצמה הגיע ממוצע הצפיפות ל-4.77 נפשות לבית לעומת 4.72 נפשות לבית בששת ישובי הבקעה.

נתוני 1931 מהווים, איפוא, את המדד הן להערכת צפיפויות האוכלוסין במתחמי הגלעין והן להערכת התמורות במערכים הבנויים שבמתחמים אלה. ואכן, חישבנו את שיעורי ההרס בגלעינים הכפריים משנת 1931 ועד לתחילת שנות ה-70 * בעקבות נתוני לוחות 3-4. ואלו הם שיעורי ההרס: —

בענה — 51.5%, דיר אל-אסד — 37.9%, נחף — 10.9%, סאג'ור — 18.8% ורמה — 8.2%. נוסחת החישוב אינה מאפשרת האחדה כרונולוגית, שכן מספרי הבתים בהווה לא נקבעו באותה שנה אלא בהפרש של מספר שנים **. עם זאת, התמונה בכללותה היא קבילה ואף משלימה את הערכינינו אודות התמורות בשטחי הגלעין הכפריים ***. רק במג'ד אל-כרום נקבעה תוספת מבנים במתחם הגלעין, בחשבון הכולל שבין השנים 1931-1967, בשיעור של +37.1%. עובדה יוצאת דופן זו נתמכת גם בחישוב צפיפות הבנייה בגלעין הכפרי (הנטו מהברוטו), שהעלתה חוצאה גבוהה מאוד בכפר זה — 84.97% (בהשוואה ל-64.28% בגלעין הכפרי של רמה).

כמו כן הנחנו, כי קיים מתאם בין שיעורי הרס הגלעין הכפרי לבין מימדי הבינוי מחוץ לגלעין, יחסית לגלעין עצמו.

לוח 5: שיעורי הרס הגלעין והיקף הבנייה מחוץ לו

שנת המדד 1931	בענה (עד 1971)	דיר אל-אסד (עד 1969)	מג'ד אל-כרום (עד 1967)	נחף (עד 1969)	סאג'ור (עד 1972)	רמה (עד 1969)
א	-51.1	-37.9	+37.1	-10.9	-18.8	-8.2
ב	+76.5	+70.4	+47.7	+59.6	+65.6	+54.6

א — שיעורי הרס הבתים בגלעין ב% (שנת המדד: 1931).

ב — תוספת בתים מחוץ לגלעין ב% בתקופת המדינה (המדד: מספר הבתים בגלעין). המקורות לעיבוד: ר' מקורות לוח 3.

לוח 6 משקף את מאזן ההרס הכפרי לעומת הבינוי שמחוץ לתחומו. המשתנה העיקרי שקבע את שיעורי הבנייה הכפריים היה הגידול הדמוגרפי המוחלט באוכלוסיות הכפריות. המאזן היה חיובי בשיעורים שונים בכפרים למיניהם והוא שיקף רק יחסי גריעת בתים לעומת תוספת מבנים אחרים, מבלי להביא בחשבון את צפיפויות המגורים ואף לא את תוספות הבנייה בבתים הקיימים עצמם.

בסיכום מאזן הבנייה הכלל-כפרית לעומת ההרס במתחמי הגלעין ניתן להתקין מדרג של עוצמת הבנייה בכפרי הבקעה כדלקמן: מג'ד אל-כרום — 84.8%, נחף — 48.7%, סאג'ור — 46.8%, רמה — 46.4%, דיר אל-אסד — 32.5% ובענה — 25.4%.

** עיין בתאריכים במקורות לעיבוד של לוח 3.

*** עיין לעיל בלוח 1.

צפיפויות האיכלוס במתחמי הגלעין ובכפרים

נושא זה נבדק בשני מישורים: —

ראשית, צפיפות האכלוס במתחמי הגלעין בתקופות שונות יחסית לשטח. שנית, משקל מתחמי הגלעין יחסית לכלל השטחים הכפריים הבנויים, ומשקל האוכלוסין המתגוררים במתחמים אלה יחסית לכלל האוכלוסיות הכפריות.

לוח 6: צפיפויות האיכלוס במתחמי הגלעין ובכל הכפר (נפשות לדונם)

ממוצע	רמה	סאג'ור	נתף	מג'ד		בענה	השנה והמקור
				אל-אסד	אל-כרום		
20.9	20.4	36.2	21.4	13.6	22.6	11.4	(א) 1931 מילס
28.7	30.2	50.0	30.0	18.9	28.9	14.5	(א) ממשלת המנדט
32.8	38.6	24.5	40.3	32.0	23.8	38.0	(א) 1951 מג'מ/12
5.9	5.7	4.7	5.4	6.6	7.7	5.7	(ב) 1968 מג'מ/12
6.5	4.1	3.9	4.2	5.2	11.9	10.0	(ב) 1972 סקרנו

(א) — מתחם הגלעין בלבד.

(ב) — השטח הבנוי הכלל = כפרי.

מג'מ/12 — סקר מיתאר גליל-מרכזי, דו"ח מס' 12, 1971.
המקורות לעיבוד: ר' בלוח 6.

עד קום המדינה תפסו מתחמי הגלעין הכפרי שטחים שלא התאימו בדרך כלל לחקלאות. להלן התפרסה הבנייה למגורים לעבר שטחים חקלאיים, שערכם ירד עם נדידת כוח העבודה לתעסוקות בלתי-חקלאיות. כתוצאה מכך, החלה בנייה מפוזרת, ללא רצף בינוי הכרחי ומיידית עם מתחם הגלעין. צפיפויות האכלוס יחסית לשטח קטנו באורח דראסטי משנות ה-50 ואילך. אולם מתחמי הגלעין, שעברו אף הם תמורות של הרס ובנייה, לא נפגעו מבחינה כלכלית והמשיכו לשמש מוקדים כפריים גם בשנות ה-60 וה-70.

המעבר ממערכי בינוי מכוונסים למערכים ישוביים פזורים ניכר במיוחד בכפרים ההרריים, שכן הטופוגרפיה והשיפוע הכתיבו במידה רבה את כיווני התפרסות הבינוי. ולכן, חרף הריבוי הטבעי הגבוה והגידול הדמוגרפי המהיר בתקופת המדינה — חלה ירידה בשיעורי צפיפות האוכלוסין לשטח, בד בבד עם דעיכת החקלאות כענף תעסוקה עיקרי.

לוח 6 מלמד על עליית שיעורי הצפיפות במתחמי הגלעין במשך עשרים שנים (1931-1951), המשקפות, בעיקרו של דבר, את המחצית השניה של שלטון המנדט הבריטי. בכפרים כדיר אל-אסד וסאג'ור הגיעה צפיפות האכלוס לשיאה עוד לפני תום תקופת המנדט, היינו בשנת 1945, שכן נתוני 1951 מראים על עקומת ירידה תלולה בצפיפות האוכלוסין במתחמי הגלעין של שני כפרים אלה. בשאר הכפרים חל פחות דראסטי בערכי צפיפות האוכלוסין בתקופת המדינה (ראה נתוני השנים 1968-1972 בלוח 6).

ביתן גם להעריך את ערכי הצפיפות וגדלי מתחמי הגלעין שבישובי בקעת בית-כרם יחסית ל-27 כפרי המיעוטים שבגליל-המרכזי. הסך המצטבר של מתחמי הגלעין ב-27 כפרי בגליל-המרכזי הגיע בשנת 1951 ל-1,788.4 דונם, כלומר 66.24 דונם ממוצע למתחם. רק גלעיני המתחמים של מג'ד אל-כרום ורמה היו גדולים יותר מערך ממוצע זה. אוכלוסיית הגלעינים של 27 הכפרים באותה שנה נקבעה ל-38,420 נפש, ולכן הצפיפות הממוצעת נבדה על 21.5 נפשות לדונם לעומת 32.8 נפשות לדונם בששת ישובי הבקעה. מהשוואה זו לבקעת בית-כרם אנו למדים, כי צפיפות האוכלוסין בכל אחד ממתחמי הגלעין בנפרד

היתה גבוהה יותר מהערך הממוצע לגליל-המרכזי. השטח הכפרי הבנוי ב-27 ישובי הגליל-המרכזי התרחב עד שנת 1968 כדי 13,243.2 דונם, כלומר גידול של כ-740%, לעומת הגידול הדמוגרפי המוחלט באותה תקופה (1951-1968) כדי 180% בלבד. כתוצאה מכך, ירדה הצפיפות הממוצעת ב-27 כפרי הגליל המרכזי עד לכלל 5.6 נפשות לדונם בהשוואה ל-5.9 נפשות לדונם בממוצע בששת ישובי הבקעה.

שטח הבנייה מהווה, איפוא, פונקציה של גדול האוכלוסיה, בעוד ששיעורי צפיפות האוכי-לוסין מבטאים את העלייה ברמת-החיים, השתנות מושגי הרווחה והדיור וגידול ההכנסה הריאלית הפנוייה. יחד עם זאת, מעידה היצמדות המגורים לאדמות הכפר (החקלאיות בעבר) על עוצמת הזיקה הכפרית-סביבתית יותר מאשר על הקשיים והמגבלות הכרוכים בהצטקת המגורים מחוץ לכפר.

נתוני המיתאר לגליל-המרכזי (דו"ח 12, 1968) אינם מראים את צפיפות האיכלוס הכפרית הריאלית, שכן הם חושבו על בסיס השטח הכפרי שהותר לבנייה ("קו-כחול"). כנגד זאת, מציגים הישובנו לשנת 1972 את הצפיפות האמיתית, שכן הם בוססו על מדידת השטח הבנוי הריאלי לאותה שנה. עם זאת, התוצאות שהתקבלו בשני החישובים אינן מראות על פער משמעותי, והן מציגות בשני המקרים (ר' לוח 6) את הירידה הדראסטית בשיעורי צפיפויות האיכלוס הממוצעות לשטח בשנים 1968-1972 בהשוואה לתקופת המנדט.

תופעה אחרת שיש להזכירה נוגעת לצפיפויות האוכלוסין הנמוכות יחסית במבחר של כפרים דרוזיים דוקא בגליל-המרכזי, הן בשנת 1951 והן בשנת 1968.

לוח 7: צפיפויות איכלוס בכפרים דרוזיים בגליל המרכזי (1951-1968)

ממוצע ל-27 כפרים	חורפיש	כסרא	ירכא	יאנוח	ג'ולס	סאג'ור	
66.2	34.0	25.0	120.0	80.0	79.1	18.3	א
21.5	27.3	21.6	18.0	20.0	13.9	24.5	ב
490.4	342	208	1077	180	547	185	ג
5.6	4.5	4.7	3.4	5.5	3.5	4.7	ד

א - שטח מתחם הגלעין המנדטורי - דונם (1951).

ב - ממוצע נפשות לדונם (1951).

ג - השטח הכפרי המותר לבנייה - "קו כחול" - בדונם (1968).

ד - ממוצע נפשות לדונם (1968).

המקור: ב. ברקאי - סקר מיתאר לגליל המרכזי, שימושי קרקע (דו"ח 12), 1971.

אין לנו הסבר מניח את הדעת לתופעה זו, שכן מבחינת מיתחמי הנלעין - שטחים, סגנון בנייה, גישות - אין הבדלים מהותיים בין הכפרים הדרוזיים לבין הכפרים האחרים בגליל-המרכזי. צפיפויות אוכלוסין לשטח גבוהות מאוד נרשמו בשנת 1951 בכפרים סח'נין (53 נפשות לדונם), עראבה (42.3) ודיר-חנא (37.1) - שלושתם בבקעת סכנין (סח'נין); ואילו בשנת 1968 נקבעו צפיפויות שיא כלל-כפריות בטמרה (8.1 נפשות לדונם), בדיר-חנא (7.8), בכפר-יאסיף ובעראבה (7 נפשות לדונם בכל אחד מהם). ייתכן וצפיפויות השיא בשלהי תקופת המנדט ובתחילת שנות המדינה בשלושת הכפרים שבבקעת סכנין דוקא מרמזות על מעמדה המרכזי של הבקעה הזאת. בהתיישבות המוסלמית במחצית השנייה של המאה ה-18 בהקשר עם תקופת ד'אהר אל-עמר (13) מכל מקום, צפיפויות השיא בבקעת בית-כרם בשנת 1951 נרשמו דוקא בכפר נחף (40.3 נפשות לדונם), ברמה (38.6) ובבענה (38). קשה להצביע על משתנה משותף לשלושת כפרים אלה כאשר מגיד אל-כרום ודיר

אל-אסד נמצאו מחוץ לרשימה. לעומת זאת, חושבו ערכי צפיפות מינימליים — בהשוואה לבקעת בית-כרם — לכפר הדרוזי סאג'ור (1951 — 24.5 נפשות לדונם), אולם נתון זה משתלב במערכת הנתונים שאיפיינה כפר דרוזיים בגליל.

לוח 8: משקל מתחמי הגלעין והאוכלוסיה מהסך הכפרי הכולל

רמה	סאג'ור	נחף	מג'ד אל-כרם	דיר אל-אסד	בענה	
7.5	4.8	4.7	9.6	19.2	12.7	א
11.1	6.5	7.9	14.1	13.5	8.1	ב
45.4	38.5	41.6	47.7	40.4	36.9	ג

א — מתחם הגלעין ב-% מהשטח הבנוי הכפרי (1972).

ב — מתחם הגלעין ב-% מהשטח שהורשה לבנייה ("ק-כחול", 1968).

ג — % האוכלוסיה במיתחם הגלעין מכלל האוכלוסיה הכפרית (1972).

המקורות לעיבוד: מח' המדידות הממשלתית — מפות כפריות (הקטנת גושים) קנ"מ 1:10,000

סקר מיתאר לגליל המרכזי, שימושי קרקע, דו"ח 12, 1971.

למ"ס — רשימת הישובים לאוכלוסיהם לדצמבר 1971.

היבט נוסף על צפיפויות האיכלוס במתחמי הגלעין מוצג בלוח 8, המעמת את אחוז שטחי הבנייה במתחם הגלעין לעומת כלל השטח הבנוי הכפרי, הן לפי השטח המורשה בבנייה (1968), והן לפי השטח הבנוי בפועל (1972). לוח 8 מעמת נתונים אלה עם אחוז האוכלוסיה שהתגוררה במתחמי הגלעין מסך כל האוכלוסיה (דצמבר 1971).

התמונה המצטיירת הינה ברורה לחלוטין: האוכלוסין שהתגוררו במתחמי הגלעין נאמדו ב-37%—48% מכלל האוכלוסין. לעומת זאת, הצטמצמו מתחמי הגלעין ל-4.7%—19.2% מכלל השטחים הבנויים הכלל-כפריים.

במלים אחרות ייאמר, כי מתחמי הגלעין היוו עדיין בתחילת שנות ה-70 את מוקדי הדיור, למרות התנאים הבלתי-נוחים, וחרף מגמת התפרסות המגורים על קרקעות חקלאיות בעבר בבנייה מפוזרת למלוא אורך תקופת המדינה. יש לזכור, כי נתוני מתחמי הגלעין לא כללו את מימד הבנייה לגובה הרווחת, כזכור, דוקא בטופוגראפיות מדרוניות כבדיר אל-אסד וברמה, אך גם בכפרים אחרים בבקעת בית-כרם. לשם השוואה נקביל את תפוסתם של מתחמי גלעין בכפרים נוספים בגליל המרכזי יחסית לכלל השטחים הבנויים: (הנתונים הם באחוזים) — ג'ולס — 14.5, יאנוח — 44.4, כסרא — 12, חורפיש — 9.9, כפר יאסיף — 17.2, עראבה — 8 וירכא — 11.1%.

סיכום

בסקירה זו לא דנו בקצב הבינוי הכפרי ומימדיו בתקופת המדינה, בעוצמת הבנייה, בשטחי דירות המגורים ורווחתן. נושאים אלה זקוקים לליבון ניפרד, והם חורגים ממיסגרתו של הנושא. אולם התמונה שהצטיירה בראשית שנות ה-70 לימדה על כמה תהליכים משותפים שהתחוללו בשיעורים שונים בכפרי הגליל המרכזי בכלל ובישובי בקעת בית-כרם בפרט: —

(א) שטחי הבינוי למגורים התרחבו במהירות על חשבון קרקעות חקלאיות בעבר. עיקר תנופת הבינוי חלה במחצית הראשונה של שנות ה-60. הכפרים שינו צביונם ועברו לבנייה מפוזרת המאפשרת איבחון חד בין רצף-בינוי, הכולל את הגלעין

ובנייה ותיקה בשוליו, לבין "שכונות" חדשות. אחוז מתחמי הגלעין מכלל השטחים הבנויים קטן בעקביות.

(ב) מידרג צפיפויות הבינוי לשטח יורד, בהתאם לכך, ממיתחמי הגלעין לעבר יחידות המגורים החדשות. כפועל יוצא ממגמה זו מאמירים מחירי הקרקעות שנועדו לבינוי. קיים מתאם ברור בין צפיפות, איכות ותקופת הבנייה.

(ג) בכל הכפרים שנסקרו הווה עדיין הגלעין מוקד לצפיפות בנייה ולאיכלוס-יתר. בתוכו וסביבו נערכו השירותים השונים בפזור ניכר וללא יד-מכוונת. ליקויי גישות מקשים על פיתוח נוסף.

(ד) בכפרי הבקעה, להוציא את רמה, לקתה תשתית השירותים בדרגות שונות של חומרה.

(ה) תיכנון מיתארי הכפרים וביצוע שינויים מרחיקי-לכת במיתחמי הגלעין – הופכים לנושאים דחופים ביותר נוכח הגידול הדמוגרפי המוחלט והיעדר הגירת-חזק משמעותית.

מקורות

- (1) הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) – המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל. פירסום 17 מפירסומי מיפקד האוכלוסין והדיר, 1961.
- (2) ב, ברקאי – סקר מיתאר אזורי, גליל מרכזי, (דו"ח 5 – אוכלוסיה, דו"ח 12 – שימוש קרקע), 1971.
- (3) ה, רוזנפלד – הם היו פלחים, הקיבוץ המאוחד, ת"א, תשכ"ד, עמ' 7-14.
א. שטנדל – מגמות בהתפתחות המיעוטים בישראל 1948-1970, ירושלים 1971, עמ' 1-3.
מ, מ, ברודניץ – תמורות במבנה הפיזי של הכפרים הערביים בישראל, הטכניון, חיפה, 1967, עמ' 83-86.
לשכת היועץ לעניינים ערביים – הצעת תוכניות פיתוח לאוכלוסיית המיעוטים בישראל 1967/8 – 1971/2, ירושלים, 1968, עמ' 7.
- (4) D. Amiran — *Sites of Settlements in the Mountains of Lower Galilee*. IEJ, Vol. 6, 1956.
- (5) י. סגל, הבנייה בכפרים הערבים בגליל בהתפתחותה, משרד הפנים, המח' למיעוטים ירושלים, 1967, עמ' 9-10.
- (6) י. קרמון, דרכים בגליל התחתון ובעמקים, "ידיעות", כ', 1956, עמ' 76-77.
- (7) י. ידן, הגיאוגרפיה הצבאית של הגליל, "מערכות", דצמבר 1949, עמ' 14-23.
ג. גולני, הגיאוגרפיה הישובית של איזור נחל עירון, א-ג, הטכניון, חיפה, 1966.
ג. גולני, מונגראפיה על הכפר ג'סר א-זרקא, משרד הפנים, ירושלים, 1963.
ג. גולני, גיאוגרפיה ישובית של הכפר טייבה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"א מ. הראל, יאנוח, כפר דרוזי בגליל, משרד הפנים, 1965.
ש. יום-טוב, יארעאן, סקר ותוכנית מיתאר, משרד הפנים, המח' למיעוטים, 1964.
ש. יום-טוב, מע'אר, סקר ותיכנון כפר הררי בגליל, משרד הפנים, המח' למיעוטים, 1964.
- (8) אטלס ישראל, 4/XI – הישובים החקלאיים לצורותיהם; 2/XI – הישובים לפי מצבם הטופוגרפי.
- (9) ע. ברוש, פסוטה (מפשטה), האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1961, עמ' 14-17.
- (10) י. אתרוני, ארץ ישראל בתקופת המיקרא, ירושלים 1962, עמ' 97-108.
- (11) ברודניץ, הערה 3 לעיל, עמ' 135-137.
- (12) ברוש, הערה 9 לעיל, עמ' 51.
- (13) א. תד (הייט), ד'אתר א'ל עמר, ראובן מס, ירושלים, תש"ב, עמ' 90-96.